

РАЦІОНАЛІЗМ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ДОБИ РЕФОРМАЦІЇ

Нині переживаємо період реформування освіти усіх рівнів, спрямоване на ліквідацію прийнятих ще за радянських часів стандартів передачі й засвоєння усталених знань. Реформа спрямована передусім на забезпечення молодим людям на основі здобутих базових знань вміння знаходити нестандартні вирішення проблем, на виховання критичного мислення, на самостійний пошук необхідних знань. З цих мотивів може бути корисним досвід шкільництва доби Реформації (XVI – перша половина XVII ст.), коли в Україні розгорталася система освіти різного рівня.

Про освіту й шкільництво на українських землях згаданого періоду писали М. Грушевський, О. Левицький, Є. Мединський, К. Харлампович, С. Сірополко та ряд сучасних авторів (О. Дзюба, Г. Антонюк, П. Кралюк, В. Любащенко, І. Мицько, З. Хижняк, Т. Шевченко та ін.). У працях, як правило, позитивно оцінювались православні школи, переважно засновані братствами, а протестантські та єзуїтські освітні заклади вважались «розсадниками» ворожої ідеології, тому в основному оцінювались негативно. Позначалися ідеологічна заангажованість і класовий підхід, що заважало оцінити внесок тогочасного шкільництва в українську культуру. Щоправда, сучасні автори, зокрема П. Кралюк, Т. Шевченко, виокремлюють насамперед роль таких шкіл у розвитку духовної культури України.

Метою статті є переглянути, як вимагає сучасна феноменологія, усталені стереотипи і проаналізувати діяльність в Україні передусім протестантських та єзуїтських шкіл періоду Реформації, оцінити їх внесок в раціоналізацію освіти, в розвиток української духовної культури.

Відомо, що в Україні вже від часів Княжої доби була налагоджена певна система освіти – це школа при Софії Київській часів Ярослава Мудрого, мережа шкіл при монастирях і церквах, дяківських шкіл і шкіл домашніх у маєтках заможних громадян. У таких школах діти навчались грамоти – читання й письма, а також норм церковного співу, як свідчать численні джерела. Достатньо високу освіченість у той час окремих церковних сановників і культурних діячів засвідчують їхні твори, які дійшли до нашого часу. Праці Отців Церкви і богослужебна література розповсюджувалися в Україні досить активно, були відомі тут і перекладні твори з давньогрецької, згодом і латиномовної літератури, отже, українські інтелектуали вивчали грецьку та латинську мови. У другій половині XV ст. завдяки діяльності у Києві гуртка перекладачів, відомих як представники раціоналістичної ересі, поряд із книгами Святого Письма Старого Завіту з'явилися перекладні твори філософського змісту,

природничо-наукові трактати («Логіка Авіасафа», «Тайная Тайних», «Космографія» і «Шестикрил»), а також світські повісті й романи, запозичені у європейських країнах. Така література була розрахована, очевидно, на освічені кола тогочасного суспільства, задовольняючи певний попит. Діяльність численних переписувачів книг, які працювали у XV – першій половині XVII ст. в Україні, дослідили Марта Боянівська [1] та Віра Фрис [6]. Вони переконливо ствердили, що рукописна книга засвідчила досить високий рівень грамотності населення, жвавий попит на літературу, охоту до читання вищих верств суспільства тогочасної України. Зростання кількості рукописних книжок пояснюється поглибленням національної свідомості населення: множилися кількість осередків книгописання, переважали світські переписувачі, дарували книги церквам не лише окремі особи, а й групи сімей, чи цілі села. Поступово з'явилися професіонали, які редагували книги, писали передмови й післямови. Про активне читання книг свідчать численні коментарі на полях збережених рукописних екземплярів, тлумачення слів, коректури. Такі записи демонструють ставлення читача до духовної поживи, власне трактування тексту, засвідчують навіть його політично-релігійну орієнтацію. Очевидно, розповсюджена система освіти сприяла тому, що «від середини XVI ст. ширшала система контактів з римо-католицьким світом, українська книжність надавала традиційному національному підґрунтю нових, співзвучних з часом форм і поступово вливалася в контекст загальноєвропейського культурного розвитку» [1, с. 24]. Тут, на мій погляд, не можна не згадати контекст Реформації.

Відомо також, що секретар Константинопольського патріарха Павло Алепський під час подорожі українськими землями на початку XVII ст. був здивований, коли помітив серед населення багато грамотних людей, зокрема, що навіть дівчата й жінки знають грамоту і порядок церковного співу. Отже, в Україні вже була досить ґрунтовна основа для розгортання освітньої справи в часи Реформації. Проте відомо й те, як зневажливо відізвався про давньоукраїнську мову й грамотність православних служителів культу Петро Скарґа у своєму полемічному творі «O jedności kosciola bozego pod jednym pasterzem» (1577), звинувативши українське суспільство в тому, що воно не має ні граматики своєї мови, ні словників, а користується в богослужіннях і на письмі мовою, якою ніхто не говорить, тобто церковнослов'янською. Слов'янська мова, на його погляд, не може бути мовою вченого світу, нею не можна перекладати Святе Письмо. Зауважимо, що це був час, коли в Європі вже відчутно розгорнулася пропаганда реформаційних ідей з вимогою доступності Біблії національними мовами, навіть розпочав свою контрреформаційну діяльність орден єзуїтів, швидкими темпами завойовуючи освітній простір.

Варто згадати й ще один стереотип, який стосується нашої теми. Він полягає в оцінці Реформації як чисто церковного феномена, що призвів до

появи нової гілки християнства – протестантизму з розмаїттям національних церков. Кожна з них мала свого проповідника і свої особливості культу. Але при цьому всіх об'єднувало переконання в необхідній участі кожного мирянина у справах релігії, віри, культу, обрядів тощо. Кожен мирянин повинен був розуміти Святе Письмо, доступне йому рідною мовою, міг його читати й тлумачити, Отже, кожен вірний церкві повинен був бути грамотним, уміти аналізувати, міркувати. Таким чином, Реформація не зводилась до вимог суто церковних змін – це був широкий суспільний рух, який наголосив на гідності кожної людини-християнина, вселяв у кожного віру у власні сили, заохочував активність, підприємливість, спроможність долучитися до великої справи розповсюдження вчення Христа і прославляння його добрими справами.

Для цієї місії людина повинна була готуватися, і її підготовку взяла на себе школа. Така школа вже не тільки навчала грамоти – читання й письма, чи співу церковного, а вона повинна була готувати громадян до активного життя, до того, щоб людина могла стати ковалем власної долі, навчити відповідати за свої вчинки, множити добрі справи, за які могла розраховувала на Божу благодать. Гасло протестантизму «спасайся не вірою, а добрими ділами» сприяло не тільки розвиткові підприємництва, а й поглибленню віри у свої сили, почуття власної гідності. Знання, які молодь черпала у протестантських школах, були значно змістовніші від тих, які давали приватні, чи монастирські школи, більше відповідали практичним потребам суспільства й держави.

Дослідники періоду Реформації в українській духовній культурі відзначили, що вже в 40-их роках XVI ст. в Україні як частині Великого князівства Литовського з'явилися перші пропагандисти протестантизму – кальвіністи. Це були письменники, учені, політики, яких охоче запрошували магнати для навчання своїх дітей і розгортання науково-освітнього процесу в державі [4, с. 97]. Ця ж авторка пише, що більшість кальвіністських шкіл розташувалась у першій половині XVI ст. на литовських, білоруських та західноукраїнських землях. Порахувати всі не вдалося, але вони створювалися майже при кожній громаді, здебільшого це були початкові або середні школи, де вивчали сім вільних наук: граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію й музику. У школах вищого ступеня, крім згаданих предметів, викладали ще філософію, теологію, право, етику. Відомо, що в таких школах поряд з юнаками, навчалися й дівчата, при школі був гуртожиток, найздібнішим виплачували стипендію. Кальвіністи заснували в Україні кілька своїх шкіл – у Ланцуті, Дубецьку (тут навчався син Станіслава Оріховського-Роксоляна), Панівцях (відома як академія), Красноброді, Туробині, Крилові (на Побужжі), Бучаві (Люблінське воєводство), Влодаві, Біржах, Заблудові й Острозі. Чимало українців навчалось у кальвіністській школі в Слуцьку (білоруські землі).

На прикладі Слуцької школи можна оцінити програму навчання молоді у кальвіністів. Тут не домінували заняття з теології, а навчання мало переважно історико-філологічну спрямованість. Учні вивчали латинську, польську, грецьку мови, іноді й гебрайську для тлумачення Біблії. У Слуцькій школі також вивчали рідну мову – слов'янську. Велику увагу приділяли вивченню філософії, риторики, історії, поезики, етики та державного права. Викладали також природничі науки (натурфілософію), знання яких вимагали обставини Нового часу, коли розгорталися географічні пошуки, торгівля, капіталістичне підприємництво вимагало нових військових та технічних знань. Кальвіністи розробили рекомендації здорового способу життя, фізичного виховання людини. Програму Слуцької школи сучасники оцінили як таку, що «виховує глибоке розуміння життя та його вищих інтересів» [4, с. 137]. Тут же наведений уривок зі Статуту школи, який засвідчує, що кальвіністські школи були далекі від схоластичного способу навчання: «Слуцька школа в питаннях відпочинку та ігор дотримується двох правил: по-перше, час відпочинку повинен бути точним і упорядкованим, по-друге, відпочинок повинен бути високоморальним і гідним... Наказуємо утримуватися від всякого роду непристойних вчинків і прагнути до стриманості й шляхетності у змаганнях, щоб розум відпочивав, а тіло ставало міцним, щоб було живе бажання вчитися і розвиватися. Учням потрібно підбирати ігри цікаві та повчальні, попадати у ціль на ристалищах, скакати, споруджувати фортеці, формувати військо, призначати сотників і полководців... Все це виправдовує себе як корисне і приємне. Учнів потрібно виводити за місто, там вони зачаровуються садами і полями, збирають рослини, дізнаються про їх назви, вивчають їх, розподіляють за видами» [Там само]. Звучить актуально, по-сучасному, хоча й писали цей Статут на початку XVII ст.

Високий науковий рівень навчання забезпечувався численними друкованими виданнями – це були підручники, переклади творів римських і грецьких авторів, Святого Письма, наукові праці викладачів тощо. Найбільші друкарні існували у Вільно (тут нараховувалось вісім кальвіністських друкарень), також були друкарні у Пінчуві. Бересті, Несвіжі, Лоську, Ракові, Слуцьку, Любечі, Заславлі, Баранові – взагалі дослідники пишуть про існування у 70-90-х рр. XVI ст. 57 кальвіністських друкарень – це значно більше, ніж було католицьких. Хоча соцініанських друкарень було менше, але вони працювали інтенсивніше: наприклад, у Раківській друкарні соцініан протягом 1602-1638 рр. видано 240 книг різних найменувань [4, с. 141].

Соцініанські школи на українських землях були менш численні, ніж кальвіністські, але також славилися високим науковим рівнем і мали значну популярність. М. Грушевський подає реєстр реформаційних громад в Україні, серед яких переважали громади соцініан-антитринітаріїв – їх наприкінці XV – у першій половині XVI ст. було 119,

найбільше було в Галичині, Побужжі, на Волині, у Київсько-Брацлавському воєводстві [2, с. 624-628]. Майже в кожній громаді була школа. Із 150 социніанських польсько-руських громад рідко яка не мала своєї школи і рідко яка не була керована освіченішими пасторами, котрі пройшли закордонні університети..

Про популярність таких шкіл і рівень викладання в них можна скласти уявлення за школою в Ракові, яка називалася «Сарматськими Афінами» й вважалася Академією. В окремі роки тут нараховували біля тисячі учнів, значний відсоток становили українці та вихідці з України. Сюди скеровували своїх дітей православні шляхтичі: Чапличі-Шпановські, Немиричі, Войнаровські, Гойські, Любенецькі та ін. Навчання тут спрямовувалось на виховання майбутніх громадських та політичних діячів, творців європейської культури, тому навчали вільно розмовляти латинською мовою як мовою тогочасної світової науки. Значна увага приділялась вивченню основ права, передусім природного, філософії й етики, що відповідало особливостям социніанства, яке наголошувало на людинознавчій проблематиці, порушувало актуальні соціальні питання. Основи природного права вивчали за творами його європейських теоретиків Юста Ліпсія й Гуго Гроція.

Приваблював учнів і запроваджений у Раківській академії курс трудового виховання – кожен повинен був оволодіти протягом навчання певним ремеслом, незалежно від свого стану й родинних зв'язків [4, с. 139].

Раківська академія проіснувала недовго (1602-1638), після її закриття католицькою владою школа переїхала в Україну – у містечко Киселин на Волині, де продовжувала функціонувати в своїх традиціях. Її ректором був певного часу відомий письменник-полеміст волинський шляхтич Євстахій Кисіль. Социніанство ширилося під прапором освітнього руху, тому пильно дбало про заснування шкіл і друкарень, розповсюдження літератури. Характер социніанської освіти визначив сам Фауст Социн в одному з листів до свого прихильника: «Треба вчитися того, що є приємне або корисне не для тебе особисто, а для всіх тих, кому ти чимсь зобов'язаний. А наші зобов'язання сягають духа, тіла й зовнішнього світу. Добра духа здобуваються і зберігаються правдивою філософією, добра тіла – медициною, а зовнішні – наукою права. З них найвартніша – філософія. Полягає вона в правильному пізнанні Бога та його волі, що міститься в святім Письмі» [5, с. 50]. Цей дослідник вказує, що социніанські школи містилися переважно на Волині й Київщині, зокрема відомі в Хмільнику, Гощі, Любартові, Берестечку та ін. містах.

Українська молодь навчалася також у католицьких школах, які були двох видів – катедральні та парафіяльні. Серед катедральних шкіл користувалися найбільшим попитом Львівська, Київська й Луцька, хоча католики не завжди охоче дозволяли українцям-православним навчатися у своїх школах. Катедральні школи, як правило, утримувалися спільно

магістратом і капітулою. Відомо, наприклад, що магістрат м.Львова у 1570 р. заборонив православним віддавати своїх дітей до катедральної школи, як засвідчує петиція українців до короля Зигмунда Августа з проханням зрівняти їх у правах з католиками щодо права користуватися їхніми школами. Король задовольнив це прохання православних 1572 р., проте магістрат не дослухався до королівської постанови, адже відомі подібні документи і Генриха IV (1574), і Стефана Баторія (1577, 1578) [5, с. 51-52].

Католицькі катедральні школи були насамперед загальноосвітніми – вони готували не так священнослужителів, як навчали основ різних наук, особливо ґрунтовно вивчались мови. Крім латинської, грецької й польської мов, вивчали систему семи вільних наук, куди входили трівіум (граматика, риторика й діалектика) та квадрівіум (арифметика, географія, музика й астрономія). Граматика була латинська як єдина на той час науково опрацьована ще в римські часи теорія мови.

У другій половині XVI ст. на теренах тогочасної України з'являється чин єзуїтів, покликаний боронити католицьку церкву від впливу Реформації. Єзуїти вважаються оплотом Контрреформації, тому діячі цього чину насамперед перейняли систему освіти, яка повинна була забезпечити їхній пріоритет в очах тогочасного суспільства. Молодь прагнула знань на рівні вимог часу, і єзуїтська система освіти відповідала таким прагненням. У 1570 р. у Вільно була відкрита єзуїтська колегія, яка придбала диплом академії вже у 1579 р. і стала, як пише дослідник С.Сірополко, «найважливішим огнищем освіти і для білорусько-українського громадянства». Це підтверджують факти, зокрема, знаємо, що щиро відданий православній вірі Василь Загорівський у заповіті від 11 липня 1577 р. доручає опікунці віддати своїх синів саме до єзуїтів у Вільно, «бо там фалять дітям добрую науку», а князь Андрій Курбський, що оселився на Волині після втечі з Москви, радить княгині Чарторийській віддати сина до віленської єзуїтської колегії, заспокоюючи її, що навіть Отці Церкви навчалися свого часу в поганських школах, але не зрадили своєї віри [5, с.52]. Протягом століття єзуїти вкрили сіткою своїх колегій майже всі українські землі – їхні школи були на Київщині, Волині, Поділлі та в Галичині. Точно відомі дати заснування єзуїтських колегій: в Ярославі (1575), Львові (1606), Кам'янці (1610), Барі (між 1610-1614), Перемишлі (1617), Острозі (1624), Фастові (1625), Києві (1647), Новгород-Сіверську та Станіславові (в кінці XVII ст.) – і це тільки найвідоміші.

Єзуїтські школи приваблювали українську молодь насамперед системою навчання, яка поділялась на два відділи. Перший називався гімназія і складався з п'яти класів: нижчий клас граматики, середній клас граматики, вищий клас граматики, або синтаксис, поезія і риторика. У кожному класі був окремий учитель, посада якого вважалася дуже відповідальною й почесною. Курс кожного класу був однорічний, крім риторики, яку вивчали здебільшого два роки. Мова викладання була

латинська, кожен учень повинен володіти нею досконало і вільно розмовляти в побуті. Вищий відділ єзуїтських шкіл складався з трирічного філософського курсу і чотирирічного богословського [5, с.53]. Школи не давали знань з природничих наук, тут не викладали математику, а фізика базувалася на теоріях Аристотеля.

Молодь приваблювала не так система навчання, як відповідне тогочасним вимогам виховання шляхетності. Тут навчали салонних манер, зовнішнього культурного шику, уміння вільно розмовляти латиною як мовою вченого світу, писати нею вірші й складати промови. Основним завданням було виховання відданості католицькій церкві аж до фанатизму, а також переконання, що для досягнення доброї мети можливі й найогидніші з точки моралі засоби, коли йдеться про славу Бога. Власна думка не заохочувалася, натомість виховували в учнів безумовний послух авторитетам. Проте знаємо приклади, коли такі намагання не досягали мети – варто згадати хоча б вихованця єзуїтської колегії Богдана Хмельницького. Не важко помітити, що саме єзуїтська система освіти стала зразком для засновника Києво-Могилянської академії Петра Могили, також знайомого з програмою єзуїтської школи.

Дослідниця єзуїтського шкільництва на українських землях періоду Реформації Тетяна Шевченко стверджує, що «практика шкільного навчання відзначалася різноманітністю форм закріплення викладеного матеріалу. Принцип змагальності широко використовувався у найрізноманітніших формах. Школи навчали та утримували молодь безкоштовно. Безкоштовна освіта на ті часи була в Європі новим явищем. До шкіл Ордену приймали й іновірців. Тут діяв принцип терпимості до віросповідання некатоліків» [7, с. 7].

Окреме місце в системі тогочасної освіти треба відвести Замойській академії, заснованій 1594, або 1595 року Яном Замойським. Він наважився виключити з програми навчання богословіє, яке, на його погляд, вносило полемічний елемент у систему виховання учнів. Сюди приймали всіх бажаючих, бідних студентів не лише звільняли від плати за навчання, а й утримували в бурсі коштом фундатора. Поділяли учнів за національністю на п'ять груп: польська, литовська, руська, пруська та чужоземська, що переконувало юнака, що він не тільки громадянин своєї батьківщини, а й син свого народу, тобто закладало основи патріотизму [5, с. 54]. Про систему дисциплін, які викладалися в академії, свідчать встановлені Замойським 10 професур: цивільного права, публічного права, моральної філософії, фізики, логіки й метафізики, математики і вимови, риторики і діалектики, поезії й синтакси, аналогії та орфографії. Після смерті фундатора в Академії виділили чотири факультети: теологічний, правничий, філософський та медичний, що наблизило її до європейського університету. Із цієї академії вийшли відомі діячі української духовної культури – ректор Київської братської школи Касіян Сакович, учителі цієї

школи Ісає Трофимович-Козловський та Сильвестр Косів, перший префект Києво-Могилянської колегії.

Зрозуміло, що налагоджена від княжих часів система православної освіти не могла конкурувати з освітньою системою Європи, тому українська молодь масово виїжджала на навчання у європейські колегії й університети вже у XV ст., а в часи Реформації потік бажаючих вчитися у Європі значно зріс. Сумним фактом є те, що талановиті юнаки після закінчення навчання залишалися працювати у Європі, як це відомо про ученого-астронома й математика Юрія Котермака (Дрогобича), ренесансного поета Павла Русина з Кросна, автора першого підручника з епістолографії Лукаша з Нового Міста та інших численних представників раннього гуманізму, вихідців з українських земель. Однак втішає, що вони, вписуючись у європейські університети, додавали до свого імені горде прізвисько «русин», або «роксолан», підкреслюючи свою належність до окремого європейського народу, усіма можливими засобами прославляючи свою Вітчизну, як це робили Станіслав Оріховський-Роксолан, Григорій Чуй-Самборський, Себастьян Кленович, Іван Домбровський та ін.[3].

Можна переконливо ствердити, що породжена Реформацією протестантська та католицько-єзуїтська система освіти суттєво спричинилася до реформування української освітньої системи, яку розгортали православні церковні та світські діячі. Першою новацією було заснування мережі братських шкіл, які перейняли систему трівіум і квадрівіум, що спричинилося до появи перших граматик слов'янської мови (Лаврентія Зизанія (1596) та Мелетія Смотрицького (1619), а також словників (Лаврентія Зизанія і Памви Беринди (1627)). Коли спроби Лаврентія Зизанія були розраховані на шкільні вправи, то граматика Мелетія Смотрицького стала першою науковою теорією слов'янської мови, на основі якої створили такі теорії своєї мови кілька слов'янських народів, зокрема й російський. А «Лексикон славяно-роський і імен толкованіє» Памви Беринди поставив слов'янську мову на рівні класичних мов, якими перекладали Біблію у Європі – латинської й давньогрецької. Українським інтелектуалам потрібний був поштовх, своєрідний «штурхан», який розбудив патріотичні почуття, спричинився до розвитку національної духовної культури: національну свідомість проявляють братські громади своїми петиціями до короля, захищаючи власну гідність, право називатися окремою нацією, розмовляти й навчати дітей у школах рідною мовою, розвивати підприємливість, торгувати, навіть обирати собі священників. Варто згадати і перші історичні праці типу «Палинодії» Захарії Копистенського, і перші переклади слов'янською мовою Святого Письма, чи окремих його книг, зокрема «Пересопницьке Євангеліє, твори полемічної літератури та підручники для шкіл. Спричинився процес реформаційного зрушення і до створення національної церкви українського народу в результаті Берестейської унії.

У освітній справі справжнім зрушенням було створення православними інтелектуалами шкіл вищого типу. Першою була спроба Костянтина Острозького, відома Острозька Слов'яно-греко-латинська академія (1576), запрограмована як осередок православного інтелектуального руху на основі візантійської культурної традиції. Історія засвідчила, що така спроба була приречена: ізоляція від реформаційної Європи, орієнтація на висохле вже на той час візантійське джерело з його містикою й ісихазмом не мала перспективи. Свідченням цього може бути освітня програма Івана Вишенського, який разом зі своїми прихильниками-консерваторами вимагав відречення від європейської католицької науки, зосередження на вивченні Псалтиря й Часослова замість вивчати мудрість Платона й Аристотеля.

Перспективнішою виявилась справа Петра Могили, який наважився попри спротив козацтва як захисника православної віри і частини суспільства та консервативного духовенства організувати в Україні справжній європейський університет – Києво-Могилянський колегіум, що заявив про це досить скоро після заснування. Колегіум, а згодом Академія став справжньою Меккою для спраглої знань молоді з усіх навколишніх земель. Випускники Академії збагатили своїми здобутками духовну культуру багатьох народів.

Отже, система освіти в Україні в період Реформації зазнала суттєвих трансформацій, до цього значно спричинилися протестантські та католицько-єзуїтські школи, засновані на українських землях. Навчання у таких школах сприяло формуванню нового розуміння сенсу життя людини, національної свідомості, утвердженню призначення людини для активної діяльності, що й засвідчила плеяда українських інтелектуалів, ентузіастів своєї справи – європеїзації та оновлення національного культурного життя.

Література

1. Боянівська Марта. Переписувачі книжок як культурні діячі України XV-перша половина XVII ст. Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1994. 42 с.
2. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том VI. К.: Наукова думка, 1995. 667с.
3. Литвинов Володимир. Ранній гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII ст. К.: Основи, 2000. 471 с.
4. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій. Львів: Просвіта, 1995. 350 с.
5. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні. Друге видання. Підготував Юрій Вільчинський. Львів: Афіша», 2001. 663 с.

6. Фрис Віра. Кирилична рукописна книга в Україні XVI - першої половини XVII ст.: кодикологія та регіональні особливості. Автореф. дис... канд.. істор. Наук. Львів:1994. 25 с.
7. Шевченко Тетяна. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст.: засади функціонування навчальних закладів та освітні кадри. Автореф. дис... канд.. істор. наук. Львів,2003.15 с.